

HEGEL FENOMENOLOJİSİNDE BİLME OLARAK DİN

Erdem BAYKAL*

ÖZ

Bu makalede temel amacımız Hegel'in din anlayışını, onun Fenomenolojisi üzerinden açıklamak olacaktır. Din'in Fenomenolojideki yeri üzerinden girilen bir değerlendirme ise, Dinin, Tinin bir tamamlanışı olduğunu göstermeye eş değerdir. Din Tinin özbilinci olarak bir halkın kendi üzerine tasarımı olup, bu anlamda temel olarak cemaatin kendi üzerine tasarımıdır. Bu tasarımın birçok şekli söz konusudur, diğer bir deyişle çok farklı din biçimleri söz konusudur ve Hıristiyanlık da Din'in tam açılımı ve tinin en olgun biçimde kendini ortaya serdiği olarak bu biçimlerden biridir. Din, Fenomenolojide Mutsuz Bilincin, Özbilinç bölümünde ayrılmış olarak bıraktığı Özsel-olan ve özsel-olmayan veya değişen ve değişmeyen arasındaki ayrımı ortadan kaldırır. Bilincin Mutsuz Bilinçteki konumu tam olarak hakikati kendi dışında bir şey olarak sezmesidir. Fenomenolojideki Akıl ve Tin bölümündeki tartışmalar, bir bakıma bilinç ile dünyayı uzlaştırma çabasıdır ve bu çaba Dinde son bulur. Bilimin veya bilmenin koşulu da bu uzlaşmadır.

Anahtar Sözcükler: Hegel, Tin, Din, Saltık Bilme, Mutsuz Bilinç, Din Felsefesi, Özbilinç, Akıl,

RELIGION AS KNOWLEDGE IN HEGEL'S PHENOMENOLOGY

ABSTRACT

In this article our main aim is to explain Hegel's understanding of religion through his Phenomenology. An evaluation of the place of Religion in the Phenomenology is equivalent to showing that Religion is a completion of Spirit. Religion is the self-representation of a people upon itself as the self-consciousness of Spirit, and in this sense it is fundamentally the self-representation of a community. There are many forms of this design, in other words, there are many different forms of religion, and Christianity as one of these forms, is the complete unfolding of Religion and the most mature manifestation of Spirit. Religion abolishes the distinction between the essential and the non-essential, or between the changing and the unchanging, which the Unhappy Consciousness, in the section on Self-Consciousness of Phenomenology, has left separated. The position of consciousness in Unhappy Consciousness is precisely to intuit truth as something outside itself. In a sense, the discussions in the section on Reason and Tin in Phenomenology are an attempt to reconcile consciousness and the world, and this effort culminates in Religion. The condition of science or knowledge is this reconciliation.

Keywords: Self-Consciousness, Reason, Spirit, Hegel, Religion, Absolute Knowledge, Unhappy Consciousness, Philosophy of Religion.

* Dr. Öğretim Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

E-posta: proklus26@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6105-5791.

Makalenin geliş tarihi: 01.12.2023

Makalenin kabul tarihi: 22.04.2024

Submission Date: 01 December 2023

Approval Date: 22 April 2024

Giriş

Genel olarak Hegelci külliyata baktığımızda kolaylıkla fark edilen şey, onun Din ile ilişkisine dair yorumların ikiye bölünmüş olduğudur. Bir tarafta tamamen dine uzak bir Hegel felsefesi imgesi varken diğer tarafta da dine yakın, hatta inanmış Lutherci bir Hegel ile karşı karşıya kalırız. Bir tarafta sol Hegelcilik, diğer tarafta ise sağ Hegelcilik olarak görebileceğimiz bu ayrım temelde Hegel felsefesinde Dinin işlevinin ne olduğu ile ilgilidir. Tüm bu tartışmayı *Fenomenoloji* üzerinden değerlendirmekteki amacımız, Hegel Felsefesinde Dinin esas yerini belirlemek ve dinin hem Tin hem de bilme ile ilişkisini ortaya koymaktır. Öncelikle, Hegel için din, bir toplumun veya cemaatin kendi kendisi ile ilgili tasarımıdır ki zaten bunu merkeze aldığımızda dinin tarihselliği de ortaya çıkar ve buradan *Tinin özbilinci olarak Din* düşüncesine varmak da kolaylaşır; tarih içinde bir cemaatin kendi kendisi ile ilgili tasarımının değişimi, doğal olarak dinsel tasarımdaki değişime de yansır. Bu anlamda Din, tarihsel bir varlığın (burada toplum veya cemaatin ve en nihayetinde Tinin) kendi üzerine düşünmesidir veya daha da ileri gidersek, Tanrı'nın veya İlahi hakikatin kendi cemaati ve toplumu ile ilişkisi üzerine bir tasarımıdır. Bu bağlamda dinin indirgenemez bir hakikati olduğu su götürmez, o basit bir şekilde hayali bir şey değildir veya tamamen tarihselliğin dışında olmadığı için kendi gerçek anlamı asla teolojinin sınırları içinde bir nesne haline gelemeyiz. Ne sol Hegelcilik ne sağ Hegelcilik bu anlamda Hegelci konumu yansıtabilir. Tanrı'nın nesnel varlığı *Fenomenolojinin* ana meselesi değildir; tüm eser bilincin kendi üzerine deneyimini ele alır.¹

Diğer nokta, Hegel'in Lutherliliği ile ilgilidir. Katolik Kilisesinin ekmek ve Şarap ayinini Luther'in eleştirmesi üzerinden irdeleyen Hegel *Tarih Felsefesinde* sunları söyler;

Bu tasarımda doğru bir yan vardır, çünkü İsa'nın salt duyusal ve tekil değil ama bütünüyle evrensel, e.d. tanrısal birey olması ölçüsünde, İsa'nın adanması edimsel ve ilksiz sonsuz bir olaydır; ama yanlış olan şey duyusal kıpının kendi için yalıtılması kutsal ekmeğe tapınmanın giderek onun yenmesinden ayrı olarak da sürmesi ve öyleyse İsa'nın bulunuşunun özsel olarak tasarıma ve Tine koyulmamasıdır. Luther

¹ "Hegel, Tanrı'yı din felsefesinin nesnesi olarak görür. Bu felsefi analizin nesnesi, Tanrı ve Tanrı'nın aklın dışındaki varlığı değildir; Hegel, ne doğal bir nesne olarak bağımsız varlığını (sağ Hegelciler) ne de yokluğunu (sol Hegelciler) tasdik etmeye kararlıdır, çünkü bir akıl nesnesinin (Tanrı kavramı) bağımsız varoluşu hakkında herhangi bir şey iddia etmenin hiçbir anlamı olmayacaktır" (Ardis, 2017: 80).

Reformasyonunun özellikle bu öğretiyeye karşı çıkması haklıydı. Luther kutsal ekmeğin yalnızca bir şey olduğu ve İsa'nın yalnızca ona inançta kazanıldığı, bunun dışında kutsal ekmeğin salt dışsal bir şey olduğu ve başka birşeyden daha büyük bir değerinin olmadığı biçimindeki büyük öğretiyeyi ortaya koydu.²

Burada tam da eğileceğimiz konuyla ilgili bir yön buluruz; duyusaldan düşünceye ve evrenselliğe varma çabası... Ekmek aracılığı ile Hz. İsa'ya yaklaşma tasarımı yerini, Luther'de, Hz. İsa'ya içsel inanç ile yaklaşma sayesinde kazanılabileceği fikrine bırakır. Hz. İsa'ya inanç, kendisini duyusal olanın sınırlamalarından veya bulunuşundan uzaklaştırmış ve bu şekilde düşünce ögesine varmıştır. Hegel'in başka yerde dediği gibi; "Luther'in yalnız öğretisi Bunun, sonsuz Öznelliğin, e.d. gerçek Tinselliğin, İsa'nın hiçbir yolda dışsal kipte bulunmadığı ve edimsel olmadığı, ona bütününde tinsel olarak yalnızca Tanrı ile Uzlaşmada, İnançta ve tinsel Hazda ulaşıldığıdır".³ *Dışsallıktan düşünce boyutuna* bu geçiş hiç kuşkusuz büyük bir ilerlemedir. Bilincin Mutsuzluğunun aşılmasına doğru giden bir yolun da başlangıcıdır. Dahası Tinin düşünce ögesi içinde kendi gerçekliğini bilmeye yaklaşmasına, yani onun gerçek doğumuna da, işaret eder.

Asıl sorunumuz da işte bu geçişi Hegel'in *Fenomenolojisi* çerçevesi içinde açmak olacak. Bilincin düşünce ögesine yükselişi Hz. İsa ile kurulan duyusal ilişkide söz konusu ekmeğin şarap ayini, temelde Hz. İsa'nın inanan için uzakta bulunuşunu ifade eder. Oysa düşünce ögesi için Hz. İsa Tanrı ile insanın yakınlığını ve birliğini gösterir. Özetlersek, düşüncenin kendisinden pekin olduğu ve bunun hakikat haline geldiği an tam da Dinsel dolayım gerektirir (örneğin Hz. İsa'yı). Bunun anlamı, belirli bir dinsel temsil yolu ile Tinin kendi hakikatine varmasıdır. Ayrıca, Hegel'in *Fenomenoloji*'sinde Din Bölümünün yerine de dikkat etmemiz gerekiyor; *Din* kitabının amacına ulaştığı *Saltık Bilme*'den önce gelir. Saltık Bilme ise en son aşama olarak hem özet hem sonuçtur; edimsel haliyle bilmenin doğasının açığa çıktığı yerdir. Buradaki temel problemimiz, bir bakıma, Bilimin koşulu haline gelen Din'in tam olarak ne olduğunu

² Georg Wilhelm Hegel, *Tarih Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 2006, 277-278.

³ Georg Wilhelm Hegel, *Tarih felsefesi*, 204

sorgulamaktır.⁴ Bu sorgulama aynı zamanda Dinsel bilincin, bilim adına, kolaylıkla bir yana koyulamayacağını da gösterecektir.

1. Fenomenolojinin Amacı ve Din-Bilim İlişkisi

Hegel'in Fenomenolojisi'inde Bilme olarak Din üzerine bir sorunsal başlı başına *Fenomenolojinin* amacı ile ilgilidir. Din burada tali bir unsur olarak bulunmaz. Fenomenolojinin yapısı dikkate alındığında, yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Din* başlığı *Saltık Bilme*'den hemen önce gelir. Din, tam da bilimin olanağı hakkında bir şeyler söyler; Din, bize, özne ve nesnenin özdeşliğinin kısmi de olsa gerçekleşmesinin bir örneğini sunar. Hıristiyanlıkta, hakikatin *kendilik* olarak sunulması ve Tanrı'nın Hz. İsa'da bedenleşmesi bunu ifade eder.

Hegel'in ilk önemli eseri olan *Fenomenolojinin* yazıldığı yıl olan 1807, onun Jena yıllarının sonuna işaret eder. Söz konusu yıl ayrıca Jena Felsefe okulunun da kapandığı yıldır. Jena'daki felsefi girişim Kant'tan sonra metafiziği farklı bir açıdan kurma çabası olarak düşünülebilir. *Hegelci Fenomenoloji* de bunun bir bakıma metafiziğin ve bilmenin olanaklarını ortaya koyar. *Bilincin Deneyiminin Bilimi* alt başlığı sonradan silinen kitap, tam da bir projenin girişi olarak düşünülmüş ve Kantçı *Eleştiri* düşüncesinin farklı bir pencereden ele alınması olarak düşünülmüştür. Bununla kastetmek istediğimiz şudur; *Mantık Bilimi* için giriş niteliğinde olan kitap aynı zamanda Bilincin kendi *içkin diyalektik eleştirisini* içermektedir ve bu açıdan *Eleştiri* geleneği içindedir. En nihayetinde bu kitabın temel varsayımı bilimin belirli bir bilinç konumu içerdiğidir. Bundan başka, *Eleştiri* burada bilince içkin olarak, onun deneyimini ifade ettiğini de söylemeliyiz. Özetlersek; burada, *içkin eleştiri* vasıtasıyla Bilimin ve Bilmenin koşulları sunulmaya çalışılır. Bu nedenle, *Fenomenoloji*, bilmenin koşullarının ortaya konduğu *Saf Aklın Eleştirisini* perspektifi içinde kalır. Hegelci *Tin* ve onun

⁴ Kuşkusuz burada asıl mesele Din-Bilim ilişkisi değildir. Bu şekilde bir bakış açısı içinden bakarsak Hegel'i, örneğin İbn Rüşd ve onun tevil düşüncesiyle yakınlaştırabiliriz. Ama burada tarihsellik boyutuna dikkat çekmek gerekecek. Bu noktayı, özellikle tarihselliğe ve hatta Hıristiyanlığın kendi içindeki tarihselliğe vurgu yapmak amacıyla Bruaire'in şu sözleri ile anlatmak mümkün; "Luther'in tezleri, ilahi hayatını vicdanının derinliklerinde kavrayan öznenin uyanışından, içsel inancın bir manifestosundan başka bir şey değildir (Bruaire, 1964: 150)". Mesih artık *düşünce* uzamında bir yere sahip hale geliyor, geçmişe dönük bir bakışla geçmişin uzaklığında aranmıyor. Düşüncenin kendi uzamına çekilişi... Düşüncenin kendi uzamına çekilişi düşüncenin kendine yakınlığıdır, bilmenin kendine güvenidir, bir bakıma *koşuldur*.

Bu noktayı şu şekilde tekrar ele almak mümkün; *Mantık Bilimi* de düşünce uzamının kendi kendisidir ve genelde *Fenomenoloji* de merdiven metaforu ile anlatılır. Bir geçiş veya aracı metaforunun böyle bakılınca bir gerçekliğe sahipmiş gibi görünür. Tabi bu noktayı ele almak şimdiki amacımız değildir.

Fenomenolojisi kozmik bir öznenin hikâyesi değildir, ama bilimin ve bilim sisteminin bir sunumudur. Bu en sonunda *Ansiklopedik* sistemdir.

Fenomenolojiden Mantiğa geçiş yanında sistem olarak *Ansiklopedi*'yi de anmak gerekir: bu sistemin kendisi bile esasında *Fenomenoloji*'yi var sayar ve *Fenomenoloji* zaten belirli bir dinsel temsil düşüncesi üzerinden kendi amacına ulaşır. Bu nokta önemlidir, çünkü ilahi olanın kendilik olarak tasavvuru ve hakikatin kendisini bu yolla, bir özbilinç şeklinde sunumu, bilimi ve bilim sistemini mümkün kılmaktadır. Bilme, kendilik olarak hakikat imgesinde gerçekleşmesinin imkânını veya koşulunu bulur. Bu aslında görüldüğünden daha basit bir şekilde ifade edilebilir: içinde bulunduğumuz dünya bizim için bilinemez değildir, tam tersine o bilinebilirdir, zira hakikat kendisini insan görünümünde sunmuştur. O halde, onunla ilişkimiz bizden ayrı olan bir şeyle ilişkimiz gibi değildir. Burada *Eleştiri* geleneğinin de ötesine geçeriz; artık *kendinde-şey* dediğimiz bilinemez bir alan yoktur ama her zaman nesne haline gelebilecek bir *kendinelik* vardır. Veya Fichte'de olduğu gibi ayrı bir Ben olmayan yerine tarihselliği içinde nesnelleşen bir Tin'in özbilinci söz konusudur.⁵ *O halde bilinemez veya bilinir ayrımı yerine bilinebilirlik mevhumu ön plana çıkar.* Tarihsellik ve Tinsellik de bu ufukla ilgilidir.

Bilincin kendi nesnesini tarihselliği içinde ve *kendilik* olarak düşünmesinin belirli bir tarihsel sürecin birikimi olduğunu görürüz. Örneğin, Modern Felsefe üzerine Hegel'in *Fenomenolojide*, *Saltık Bilme* bölümünde yapmış olduğu değerlendirme bu süreci iyi bir biçimde ortaya koyar; "(Bilinç) Gözlem yoluyla bir yandan belirli-varlığı düşünce olarak bulur ve kavrar ve evrik olarak, düşüncesinde belirli-varlığı".⁶ Bu, Descartes'ın bal mumu deneyi ile ilgilidir; biçimin kendisi belirli-varlık olarak mum erise de akdedilebilirdir, yani onun belirli-varlığı düşünce için yabancı olarak kalmaz. Spinoza'da ise kendiliğin olmadığı, tamamen mekanik bir evrenle karşılaşırız. Leibniz ile birlikte özdeşlik

⁵ Bu noktada *Tin* kavramı veya daha doğru bir biçimde söylenirse *kavram olarak Tin* üzerine şunu söylemek gerekir; "Bununla birlikte, Fenomenolojinin terminolojisiyle sistem öncesi metinlerin terminolojisi karşılaştırıldığında birçok önemli nokta dikkat çeker. İlk, akıl yetisinin önceliği ve üstünlüğü *Fenomenoloji*'de yerini daha üstün olan tine bırakır" (Albayrak, *Alman İdealizminde Aşkınlık ve Tarih*, 149). Kısacası, *Fenomenoloji* tarihselliğin perspektifine çekilerek bilmenin üretiliştir. Yine aynı yerde Albayrak'ın dediği gibi *Fenomenoloji*'deki Akıl bölümü de tarihsiz aklın, Kant ve Fichte'nin akıllarının eleştirisidir. Dahası, Tin ile birlikte bilmenin koşulları da dönüşür. Bu dönüşüm de kendisini *Saltık Bilme* ile anlatır. Özetlersek, *Tin* bilmenin yeni ve daha ileri koşuludur.

⁶ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 505.

ilkesinin çok yoğun metafizik kullanımı sayesinde bir bireysellik düşüncesine varırız veya bir *biricik* olma hissi yaşarız; iki tane bile birbirine benzer yaprak yoktur örneğin. Ama asıl sorun kendi kendisiyle özdeşlik olarak kendilik düşüncesine varmaktır ve bu da Alman İdealizmi ile gerçekleşir; “Ya da, Ben yalnızca ‘kendi’ değil, ama ‘kendi ’nin kendisi ile özdeşliğidir; ama bu özdeşlik kendi kendisi ile tam ve dolaysız birliktir, ya da bu Özne o denli de Tözdür”.⁷ Daha açık bir anlatımla, hakikat Kartezyen uzam biçiminde anlaşılabilir, ancak zamansal süreklilikte kendi özdeşliğini farklılaşmasıyla birlikte yaşayan bilinç olarak anlaşılır. Bu, özneliği ve kendiliği zamansal bir süreklilik olarak görmektir. Kendi kendisiyle özdeş olmak da bu zamansallığın ifadesinden başka bir şey değildir. Uzam hakikatin bulunabileceği biçim değildir. Bu hakikat ancak zamansal ve tarihseldir. Tüm bilmemiz ve deneyimimiz zamansaldır. Vahiy de zamansaldır ve zamanla ortaya çıkar! Öyleyse, Ben, kendiliktir ve kendilik olan Ben için hakikat de zamansaldır. Bundan başka, Winfield’in ifadesiyle, “Kendini bilme, tamamen eksiksiz ve yeterli bir şekilde elde edildiğinde, böylece nesnellik Ben tarafından kendilik olarak bilindiğinde, kesinlik artık hakikatten ayırt edilemez. Bunun nedeni, bilincin burada nesneyle ilişkisinin, bilmesinin veya kesinliğinin nesneyle, kendinde verili olanla, yani bilmesinin gerçeğiyle nasıl aynı olduğunu deneyimlemesidir”.⁸ Bilinebilir bir dünya düşüncesi tarihsel ve zamansal bir ufuk içinde bir mevcudiyete sahiptir, zira bilmenin hakikati zamansal olduğu gibi, nesnellik de ancak kendilik biçiminde var olur. Bu şu anlama gelir; nesneyle aynı kumaştandır, diğer bir deyişle, nesnellik de kendilik biçimindedir ve bu özdeşlik bilmenin de imkânıdır.

Dinsel tasarıma baktığımızda, onun hakikati bir kendilik olarak kurguladığını görürüz. Din bunu temsil yoluyla yapar. Bize dünyayı somut olarak *kavranılabilecek* ve bizim *içinde* yaşadığımız bir dünya olarak verir. Bir başka ifadeyle, Hz. İsa hakikatin biçimi olarak, Tanrı’nın oğlu olarak ortaya çıkar. Bu biçim kendiliğin biçimidir. O da insan gibi sonlu ve acı çeken bir varlıktır. Ama dinsel biçim içinde bu sadece ortaya konur ama anlaşılmaz olarak kalır. Yine de dinsel biçimin önceliği söz konusudur. Hegel bunu şu şekilde ifade eder; “Bu nedenle denmelidir ki, deneyimde olmayan, ya da aynı şeyi şöyle anlatırsak, duyumsanan gerçeklik olarak, içeriden bildirilmiş ilksiz-sonsuz bir şey olarak, inanılan kutsal bir şey olarak -ya da başka hangi anlatım kullanılırsa kullanılsın- bulunmayan hiçbir şey bilinmez. Çünkü deneyim tam olarak kendinde içeriğin -

⁷ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 505.

⁸ Richard Dien Winfield, *Hegel's Phenomenology of Spirit A Critical Rethinking in Seventeen Lectures* UK: ROWMAN & LITTLEFIELD PUBLISHERS, INC, 2013, 360.

ve bu Tindir- Töz ve böylece bilincin bir nesnesi olması demektir ”.⁹ İlk önce *Kutsalın* duyuşsal veya imgesel deneyimi, sonra da bilim gelir. Burada sonsuz ve sonlu arasındaki yok edilemez uçurumun dinsel temsil ile kapanmasını görürüz. Ama daha sonra da göreceğimiz gibi, Dinsel tasarım da aslında bu uçurumu kapatamaz; “Tasarımlamanın içeriği saltık Tindir; ve şimdi yapılması gereken bu salt biçimin ortadan kaldırılmasıdır, ya da daha doğrusu, bu biçim genel olarak bilince ait olduğu için, gerçekliği daha şimdiden bilincin şekillenişinde ortaya çıkmış olmalıdır”.¹⁰ Temsil veya tasarım, bilincin gerçeklikle kurduğu ilişkilerden sadece bir tanesidir. Temsil düşünceyi hep ilişkili olduğu nesneye uzak kılar; temel sorunu budur. Bu temsil biçiminin de kendisinin aşılması kavramsal hale gelmesi gerekir, zira onun, yani bilincin gerçekliği “daha şimdiden bilincin şekillenişinde ortaya çıkmış olmalıdır”.

Temsilin bu şekilde din için ayırt edici olduğuna dikkat etmek gerekir. Temsil, bir bakıma Hegel ile ayırt edici bir anlam kazanır veya daha dar bir kapsamda düşünülmesi gereken bir düşünce olarak değerlendirilir. Bubbio bunu Locke ve Kant’ta bu terimin basitçe *idea* ile nerdeyse yan yana düşünülebilir olduğunu söylerken belirtir. Sorun burada onun Hegelci kavram ile karşıtlığında gizlidir (Bubbio, 2014:60).¹¹ Esasen kavramın dirimsel ve üretici olduğu, kendi için üretiminde kendi ile özdeş kaldığı düşünülürse (ki bu tam olarak Tin ve dirimsel doğa için geçerlidir), temsil, düşüncenin kendisini henüz mekânsallık veya dışsallık üzerinden ifade biçimidir. Burada, dışsal algıda verili olanların, örneğin Hz. İsa’nın tarihsel varlığının bizim zamanımıza uzak olarak kalmasını düşünebiliriz. Oysa kavramsal bir düşünce için bu, diğer bir deyişle Hz. İsa’nın tarihsel varlığı, olumsal bir tarihsel olay değildir, aksine evrenselin kendisini tikelleştirmesi, farklılaştırmasıdır. Düşünce ögesinde bu zorunluluk haline gelir; dini bilinç için Hz. İsa’nın varlığı veya onun Tanrı’nın oğlu oluşu gibi ifadeler olumsal ve belirli bir tarihsel dönem içindir; olmayabilecek olumsal bir geçmiş

⁹ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 503.

¹⁰ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 494.

¹¹ Paola Diego Bubbio, *God and the Self in Hegel*, New York: Suny Press, 60.

Bubbio daha temelde Hegelci temsili ve özellikle onun dini temsil biçimindeki dışavurumunu Auerbach’ın *Figurası* ile ilişkilendirir; ““bir figürün gerçek anlamı ya da tarihsel gerçekliği, onun daha derin anlamı ile çelişmez, tersine onu “şekillendirir”; tarihsel gerçeklik iptal edilmez, ama daha derin anlam tarafından onaylanır ve tamamlanır” (Bubbio, *God and the Self*, 70). Burada din hakikatsiz bir görünüşü temsil etmez. Basit bir yanılgı değildir. Tam tersine daha derin anlamı şekillendirir. Bu açıdan dini temsil kavrama giden yoldur. Veya yine tersi de doğrudur; kavram kendisini temsilde dışsallaştırır.

veya uzakta kalmış ve sürekli anımsanması gereken bir olay... Bu şekilde Hz. İsa henüz, düşüncenin uzamı içinde değildir. Temsil açısından, o anımsanmalı ve bu da ekmek-şarap tapınımı gerçekleştirilmelidir. Din burada anlam kazanır. O, Tinsel olanı örnekler, onu kavranılabilir ve kavramsallaştırılabilir hale sokar. Ardis'in ifadesiyle;

Felsefi bilim, diyor (Hegel), düşünceyi düşündüğü şeyin bağımsız nesnellüğünden ayıran karşıtıktan kurtulmuş düşünceyi "varsayar". Felsefi bilimin konusunu tanımlayan kavram, saf düşüncedir, kendine odaklanan düşüncedir, ancak bu saf düşüncenin kendi bağımsız gerçekliğinde varlığın gerçekte ne olduğunu tanımladığı varsayımıyla olur. Sıradan fenomenal bilinç bu varsayımına meydan okuduğu için, Hegel fenomenal bilinçteki karşıtlığın üstesinden gelmenin felsefi bilimin bakış açısına girmek için gerekli bir koşul olduğunu söyler.¹²

Daha temelde din, o halde, Tinsel üretimin dolayımından bağımsız bir bilmenin olmadığını söylerken, diğer bir deyişle bilmenin toplumsallığını ortaya koyarken (zira Tanrı kendi cemaati ile birliktedir), aynı anda bilinçteki karşıtlığı da aşar. Bilme ve nesnesi ayırımını yok eder; bu *Akıl* bölümünden *Tin* bölümüne geçiş ile gerçekleştirilir. *Tarihsiz* aklın ki akıl burada bir bilinç durumudur, gerçeklikle ilişkinin kavranma biçimidir;

Özbilinç Us (Akıl) olduğu için, başkalığa karşı şimdiye dek olumsuz olan ilişkisi olumlu bir ilişkiye döner. Şimdiye dek yalnızca bağımsızlığı ve özgürlüğü ile ilgilenmiş, ona ikisi de özünün olumsuzu olarak görünen dünya ya da kendi edim-selliği pahasına kendini kendi için kurtarmak ve saklamakla ilgilenmişti.¹³

Daha önceki bilinç biçiminde, *Özbilinçte*, bilinç kendi gerçekliğini içsellikinde bulur ve dolayısıyla nesnel olana bakışı olumsuzdur. Bilinç olarak Akıl ise nesne ile olumlu bir ilişki olarak ortaya çıkar. Yine de, Akıl için mesele başkalıkla ilişkidir, özne-nesne özdeşliğidir. Ama bunu *tarihsiz* bir akıl olarak yapar. Bu bir bakıma Kantçı geleneğin Teorik ve Pratik aklıdır ve tarihten uzaktır; her iki akılda tarihselliği düşünmez. Böylelikle bu tarih dışı biçimiyle Akıl, Bilme için bir çabadır, hakikate yaklaşma hissidir ama henüz sadece bir çabadır. Örneğin hakikatin kendinde-şey olarak varlığı bilmeyi sadece

¹² Collins Ardis, "The Role of Religion in Hegel's Phenomenological Justification of Philosophical Science", içinde (85-109) İçinde *The Palgrave Hegel Handbook*, ed. B. Maykovea ve K. Westphal, USA: Palgrave Macmillan, 2017, 87.

¹³ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 150.

yakınlaşma çabası olarak ele almayı gerektirir. Tam ve gerçekleşmiş bilme yoktur. Bu bilmeyi tarih dışı bir persepektiften ele almanın sonucudur. *Tinin Fenomenolojisi* tarihselliği ve dolayısıyla toplumsal olarak dolayımlanmış özbilinci ele alır. O halde Akılın gerçekliği de bilinç olarak Akıl da kendi zeminleri olarak Tine dönmelidirler; Tin bilincin kendi toplumsallığını ve nihayetinde tarihselliğini ortaya serer. Bilme toplumsaldır. Din ise toplumsalın kendisini bir “kendilik” olarak ayırmsaması ve gerçeklikle uzlaşmasının biçimidir. Ve en nihayetinde kavram da kendiliktir. Yine de sorun şudur; din temsil eder, gerçekliğin olumsal bir şekilde tasarılanmasına yöneliktir. *Saltık Bilme* ise bu bilmenin kendi için *zorunlu* koşullarını ortaya koyar: Tarihselliğini ve toplumsallığını. Böylece bilme hakiki anlamıyla kavramsal bir üretdir.

2.1. *Tinin Fenomenolojisi*

Tinin Fenomenolojisi, Tinin kendi uğrakları içinde ortaya konması olarak düşünülebilir. Bilinç, Özbilinç, Akıl ve en sonunda Tin ile Saltık Bilme ana başlıkları üzerinden bilimin imkânı ortaya konulur. Bu ne kadar tuhaf gözükse de Tin aşkın bir şey veya basitçe soyut bir şey değildir; “Onun için şunu söylüyoruz: tin soyutlanmış bir şey değildir; insan doğasından yapılmış bir soyutlama değildir; fakat bütünüyle bireyseldir; etkindir; en yalın anlamında canlıdır: bilinç ama aynı zamanda bilincin nesnesi -tinin var oluşu, kendi kendisini nesne olarak almasıdır”.¹⁴ Canlı bir şey ile karşı karşıya olduğumuz gerçeği burada özellikle vurgulanmalıdır. Tin canlıdır, yani kendisini belirleyen bir şeydir ve ayrıca kendisini bilendir. Tüm bunlar birlikte düşünüldüğünde Tin daha anlaşılır olacaktır, zira Tin verili olma özelliğinden öte kendini üreten ve yaratan bir devinim içinde olma süreci ve bunun sonucudur. O “kendi içeriğini önceden hazır bulmaz; fakat kendini kendi için nesne, içerik yapar. Bilme onun biçimidir, davranışdır, içeriği de tinselliğin kendisi”.¹⁵

Tüm bu söylenenleri *Tin*'in özgürlük olduğunu söyleyerek özetlemek mümkündür. Hegel, bu açıdan *Mantık Bilimi*'ndeki kavramı özbelirlenim olarak koyarken ve bu nedenle onu özgür olarak belirlerken, burada da *Tin*'in özgürlüğüne gönderme yapar; “Herkes tinin başka özellikler yanında bir de özgürlüğe sahip olduğuna doğrudan doğruya inanır. Felsefe ise bize, tinin başka

¹⁴ Georg Wilhelm Hegel, *Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 61.

¹⁵ Georg Wilhelm Hegel, *Tarihte Akıl*, 61.

bütün özelliklerinin özgürlükten ileri geldiğini, hepsinin özgürlüğün araçları olduğunu, hepsinin özgürlük yoluyla oluşup onu meydana getirdiğini öğretir".¹⁶ Bütün özellikler özgürlükten ileri gelir demek her şeyin öz belirlenim süreci ile açıklanabileceğini söylemek demektir. Tin de bunun örneğidir, o da kavramsaldir. Dahası, Tanrı gibi, yaşam ve Tin de hareket halindeki kavramlardır¹⁷ ve bunların tikelleşmeleri onun ürünleridir. Tin, öz belirlenimdir ve öz belirlenimde kendini bilmez. Yahut bu öz belirlenimde kendi ürünlerinde kendisini bilir ve bu nedenle de evrenseldir. Ama daha baştan dendiği gibi o soyutlama değildir, zira ancak soyut bir Evrensel "tekilliği, bireyselliği ve kişilik ilkesini ürünlerinden uzak tutar ve böylece yaşamsız ve ruhsuz, renksiz ve içeriksiz Evrenselliklerin ötesine geçemez".¹⁸

Peki, *Fenomenoloji*'de nasıl bir Tin tanımıyla karşı karşıyayız? Genel itibariyle bu soruya, yine eleştirel geleneğin devamı içinde olduğumuzun altını çizerek cevap vermeliyiz. Tin kavramının kökeninde de Alman Felsefesinin kendisini görürüz;

Kantçı eleştiri kendi kendini koyan Fichteci özne mefhumu ile birlikte yorumlanır ve Tin'in biçimi kendi kendini koyma ve bu şekilde dünyayı de koyma olarak kavranır. Bu ikisi birbirinden ayrılmaz. Varlık ve eyleme onun için birdir ve tüm sınırlamaları aşmak ki biraz önce bahsettiğimiz öz belirlenim bunu getirir, onun ilerleme olarak yorumlanmasını da beraberinde getirir.¹⁹

Fichteci Ben gibi Tin de kendi kendini koyma eylemidir. Özü bu eylemdir. Bundan başka, yeri *Akıll*'dan sonra olan *Tin* temelde aklın ve onun bilmesinin kesinliğinin hakikate yükseldiği anı ifade eder. Akıl dünya ve kendisi arasında bir özdeşlik kurar ama bu sadece bir *ayrımın* kendisi ile mümkündür; dünya bu özdeşlikte yine de bizden ayırdır. Tin bu ayrımın yok edilmesidir. "Us tüm olgusalık olma pekinliği gerçekliğe yükseldiği zaman Tindir ve kendinin kendi dünyası olarak ve dünyanın onun kendisi olarak bilincindedir".²⁰ Diğer bir deyişle dünya da benim gibi bir kendilik olarak ortaya çıkar. Aklın bilme talebinin toplumsal bir düzlemin etkisiyle gerçekliğe vardığını düşünmek gerekir. Akıl olarak bilinç kendi gerçekliğini kendi dışındaki dünya ile bir olarak oluşturmaya çalışır. Ama bunun zemini de Tin'dir. Bu şu anlama gelir; bilim

¹⁶ Georg Wilhelm Hegel, *Tarihte Akıl*, 62.

¹⁷ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 275.

¹⁸ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 275.

¹⁹ Gilles Marmasse, *Penser le Réel Hegel, la Nature et l'Esprit*, Paris: Kimé, 384.

²⁰ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 275.

ancak Tinsel bir faaliyet olarak kavranabilir veya aklın dünya ile uzlaşması ancak Tin üzerinden anlaşılabilir. Bunun temelinde Tin'in daha açık olan gerçekliği yatar;

Edimsel bilincin 'kendisidir ki, karşısında Tin ya da daha doğrusu nesnel, edimsel bir dünya olarak kendisi durur, ama bir dünya ki 'kendi' için bir yabancı olma anlamını bütünüyle yitirmiştir, tıpkı 'kendi'nin de dünyadan ayrılmış, ona bağımlı ya da ondan bağımsız bir kendi-için-varlık olma anlamını bütünüyle yitirmiş olması gibi. Töz olarak ve evrensel, kendine-özdeş, kalıcı öz olarak Tin herkesin eylemi için sarsılmaz ve çözülmez zemin ve başlangıç noktası, onların amaç ve hedefleri, tüm özbilinçlerin düşünsel 'kendinde'leridir. Bu töz o denli de herkesin ve her birinin eylemi yoluyla onların birlik ve özdeşlikleri olarak üretilmiş evrensel iştir, çünkü kendi-için-varlık, 'kendi,' eylemdir. Töz olarak Tin sarsılmaz, haklı kendine- özdeşliktir; ama kendi-için-varlık olarak töz çözülmüş, kendini adayan iyiliksever özdür ki, onda herkes kendi işini yerine getirir, evrensel varlığı parçalar ve ondan kendi payına düşeni alır.²¹

Aklın da dayanağı, onu kendi amacına ulaştıran tözsellik olarak Tin, esasında yabancılığın yıkılışını ifade eder. Bu yabancılığın yıkılışı herkesin eylemi için çözülmüş bir tinsel ortam anlamına gelir; *Tin* eylem alanıdır. Herkesin eylemini gerçekleştirdiği ve bunu yabancılık çekmeden yaptığı bir ortam... Ama aynı zamanda tözseldir, bu farklılıklarda ve çoklukta yıkılmaz. *Tinin* bu yanı onun birleştirici yanıdır. Hem özdeşlik hem eylem, hem varlık hem varlığın üretimi olarak *Tin* düşüncesi Bilme'nin *tam* bir koşulu olarak ortaya çıkar.

Daha temelde ise, bilimsel bakış açısı, ancak özgür bir ulusun konumundan itibaren mümkün olur. Bu, gerçeklik, yasa, devlet veya herhangi bir kurumun yabancı veya aşkın olmadığı bir durumu da ifade eder. Ama burada bir noktanın altını çizmek gerekir; Eğer Hegel Felsefesi bilincin bir konumunu gerektiriyorsa, ona giden yolu gösteriyorsa, bu bilinç nasıl bir bilinç olarak düşünülmelidir? Bu bilincin gerçeklik kavrayışı nasıl tanımlanmalıdır? Birincisi, Hegel için bilinç sınırlıdır ve karşısında ondan başka olan bir dünya görür. Oysa bu konum hatalı

²¹ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 276.

bir şekilde nesne temellidir ve Kant ile birlikte aşına olduğumuz yasa koyucu olduğumuz gerçeğini dışta bırakır. İkincisi, gerçeklik ile ilişkisinde kendi dışında bir şey bulunmaz. O içeridedir; bilinç bizzat mutlağın kendi bağrında bir varlığa sahiptir. Tüm tanıtlama buna dayanır; bilincin, kendi dışındaki bir gerçeklik üzerine konuştuğu yanılısamasının düzeltilmesi... Tin işte bu yanılısamanın düzeltilmesini yerine getirir. Dahası, *kendinde* bir kuş yoktur her zaman bizim gözlemlediğimiz veya bizim bir şekilde yakaladığımız bir kuş vardır. Kuşun kendi gerçekliğine, koşulsuz varlığına biz de dâhilizdir. Bu şekilde bakıldığında Bilinç ve nesnesi iç içe geçer, varlıkları birbirine bağlı olur. Bu konum Mutlağı başka bir şekilde görmek demektir. Redding'in deyişi ile böyle bir dünya için "bilinç karşısında duran herhangi bir dünyanın bilinç kendisini içermediği için, dolayısıyla hiçbir zaman bütün bir dünya olarak, Hegel'in terimleriyle, mutlak ya da koşulsuz olarak" düşünülemediği söylenebilir.²² Daha sarıh bir anlatımla, biz mutlağın içindeyizdir. Saltık tam da burada özne ve nesnenin ilişkisinde, kendisinin bilincindedir, o özne ve nesne olarak katlanmıştır. Bilim de en nihayetinde bu katlanmayı, kıvrılmayı ifade eder. Ancak epistemoloji merkezli bakış açısı bu noktayı kaçırmaz. Bu nedenle, epistemoloji merkezli bakış açısı Tini, kolektif bir yapıyı da gözden kaçırmaz. Bu ikisi de *Tinin Fenomenolojisi*'nin ortaya koymaya çalışacağı şeydir. Öncelikle aşkın bir mutlak yoktur, tam tersine biz mutlağa içkinizdir, ikinci olarak bilim tinseldir, bir "biz" ile ilgilidir, soyut bir bilen özne ile ilgili değildir.

Özetlersek, Akıl kendisini dünyada bulmak istiyordur oysa Tin bu kendini bulma isteğinin zemini olarak ortaya çıkar. Aklın gerçekliği tarihsel ve toplumsal olmasıdır. *Fenomenolojinin* bize göre bu temel bakış açısını ve amacını genel olarak açtığımız göre asıl konumuzla ilgili olan soruyu soralım; Dinin, Fenomenoloji'deki yeri nedir?

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi *Din*, Saltık *Bilme*'den önce gelir. Bu önceleme, tam da bir temsilin vasıtasıyla dünyanın kendi başkalığından arındırılarak bilince sunulmasını sağlamanın *Fenomenolojik* projeye ilişkili olmasıyla ilgilidir. Bu, Dünya, Ben ve kategoriler ilişkisinin tekrar gözden geçirilmesidir. Kendi sınırlarımız dışında olan başkalık tam da yabancı olduğumuz ve kendi evimizde olmadığımız bir mutsuzluğu ifade eder. Hegelci Mutsuz Bilinç de budur; "Mutsuz Bilincin kendisi bir özbilincin bir başkasına bakışıdır ve kendisi ikisidir ve ikisinin birliği onun için ayrıca özdür; ama kendi için henüz bu özün kendisi değil, henüz ikisinin birliği değildir".²³ Buradaki mesele hakikatin değişmez ve bilinç

²² Paul Redding, *Kıta Felsefesi*, çev. Kenan Mutluer, 266.

²³ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 138.

için başka olmasıdır. Oysa değişen ve sonlu bir şey olan Mutsuz Bilinç, bir hiçtir. Tüm çaba bu bilincin mutsuzluğunun ortadan kaldırılması çabasıdır. Daha açık olarak söylendiğinde din tam da buna yönelik bir temsilin kendisini ifade eder. Yine de şunu akılda tutmak gerekir; Mutsuz Bilinç de dini bir bilinçtir. Ama o, temelde Hz. İsa'nın varlığını kavrayamamış bir bilinçtir. Stoacılık ve Kuşkuculuk ile ilişki içinde ve dolayısıyla kölenin bilinciyle doğrudan ilişkili bir bilinçtir. Köle için dünya ve yaşam ondan ayrıdır, aynı şekilde Mutsuz Bilinç için de hakikat ondan ayrıdır.

Yukarıdaki alıntıya tekrar dönelim. Burada bilincin *değişeni* ve *değişmeyi* kendi içinde kurduğunu, bu ikisi arasındaki ilişkinin ona yabancı olmadığını görürüz. Sorun, bunun bilince açık olmamasıdır. Bilinç için kendisi tarafından kurulan ayırım kendisine yabancı bir başka âlem fikri yaratır. Tüm Fenomonolojik sorun bu ayırımın ortadan kaldırılmasıdır. Dolayısıyla, bilince bu ayırımın sadece kendi sayıltısı olduğunu da göstermek gerekir. Bunun durakları ise Akıl ve Tindir. Tüm süreç, *Özbilinç* bölümünün sonunda ortaya çıkan bu mutsuzluğun ortadan kaldırılması için bir çabadır. Tin ve Din, mutsuz bilincin sonlu ve değersiz varlığını tekrar yüceltme, onu düştüğü yerden kurtarma çabasıdır.

Köle bilincinin devamı olan Mutsuz Bilinç, dünyaya karşı olumsuz bir tavır takınarak, kendisini saklamaya, hayatta kalmaya, kendi değersiz varlığını kurtarmaya çalışıyordu. Oysa şimdi kendisi ile dünya arasındaki bu olumsuz tavır bırakmaktadır; “bilincin tekilliği ona kendinde saltık öz olarak görüldükten sonra, dünyayı kendi yeni edimsel dünyası olarak ortaya çıkarır (Hegel, 2011: 151).²⁴ Dünya ilk defa ona *dünya* olarak görünür ve bu andan itibaren de “Akıl esasında kendisini tekrar tekrar kendisinin ötesine geçerken bulur, çünkü onun mevcut bir birey olarak belirlendiği sınırlar bilincinin evrenselliği tarafından olumsuzlanır”.²⁵ Kendi içine gömülmüş ve hakikatini de kendisinden itmiş bilinç, bu sefer *Akıl*'da kendi sınırlarını test eder ve her sınırı olumsuzlar.

²⁴ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 151.

²⁵ William F. Bristow, “Reason, Self-Transcendence, and Modernity in Hegel's Phenomenology”. D. MOYAR, içinde *The Oxford Hegel Handbook*, ed. D. Moyar, Londra: Oxford, 2017, 103.

3. Din

3.1. *Din* Bölümüne Giriş

Hegel için, din, bilincin kendisini aşmasını sağlar. Aynı zamanda kabul edilemeyen dinsel bakış açısının aşılmasını da kendi içerisinde taşır. Hegel'in Hıristiyanlık anlayışındaki bazı sorunlar şu şekilde özetlenebilir; 1) "Tanrı şahıs değildir ve dolayısıyla insanı sevmez". 2) "Tanrı, insan olmakla tek Tanrı olur". 3) Bilen bir öz-bilinç olmak için, Tanrı bizim gibi iyi olduğu kadar kötü de olmalıdır". 4) "İncil, "kelimenin tam anlamıyla" alınmaması gereken hayal ürünüdür: "vahiy" değildir. 5) "İsa (...) aşılması gereken resimsel-düşünce ve ruh olarak Tanrı'nın mantıksal bir andır". 6) Nihayetinde Tanrı, Mesih'te değil, Hıristiyan topluluğunda cisimleşmiştir. 7) "İnsan, topluluğun karşılıklı bağışlama çalışmaları aracılığıyla (...) Tanrı ile birleşir". 8) "Mutlak din bir din değil, dinin kendisidir". 9) "Enkarnasyon ve diriliş geçmiş olaylar değil, (...) ilahi özün mantıksal yönleridir". 10) "Ruhun ölümsüzlüğü yoktur". 11) "Ötesi veya Cennetin Krallığı yoktur". 12) "Hıristiyanlığın hakikati ancak felsefe ile kavranabilir".²⁶

94

Burada her şeyi kavramsal olana dönüştürme çabası içinde dinsel içeriğin de dönüşüme uğradığını görürüz. Hegel'in bakış açısından bu tam olarak *Din*'in temsil düzeyinde kalması nedeniyle gerçekleşir. O yüzden örneğin *enkarnasyon* veya *diriliş* tarihsel olmaktan çok mantıksal olaylardır veya kavramın uğraklarıdır. Yine Kalkavage'ın dediği gibi Din zaten üçlü birleşik yapı olan kavramı resmeder; özdeşlik, fark ve özdeşlik ve farkın özdeşliği.²⁷ Tanrı, Hz. İsa ve Kutsal Ruh... Bu tam olarak kavramın *Mantık Bilimi*'ndeki dizilimidir; evrensel, tikel ve tekil... Dahası, Tanrı ancak *yaratılış* ile Tanrıdır... Bu yapıya göre, kendi soyut varlığında Tanrı, Tanrı değildir. Kendisini farklılaştıran evrenselin somut evrensel olması gibi, Tanrı da zorunlu olarak kendi başkasını yarattığı ölçüde ilahidir. Yaratılış da bir olay değil mantıksal zorunluluktur. Ve tüm bunları da sonuna kadar götüren, saltık din olarak Hristiyanlığı tanımlayan şey de Tanrı'nın insan olmasıdır; Hz. İsa ve onun duyusal dünyada bedenleşmesi bu anlama gelir. Tanrı *antropomorfik* değildir, tersine Tanrı tam olarak insandır!²⁸ Tam olarak İnsan Tanrı her şeyin yabancılığından arındırılmasını sağlar.

²⁶ Peter Kalkavage, *The Logic of Desire*, Philadelphia: Paul Dry Books, 2007, 398-399.

²⁷ Peter Kalkavage, *The Logic of Desire*, 396.

²⁸ Richard D. Winfield, *Hegel's Phenomenology of Spirit A Critical Rethinking in Seventeen Lectures*, 357.

Bu da yine kavramın bizzat kendisinin sunumu olarak Hristiyanlığın en üst seviyede sergilenmesidir. Bu meseleyi ele alarak başlamak her şeyi daha anlaşılır kılacaktır. Şu nedenle ki, *Din* bölümünün sonunda, Hristiyanlıkta, ilahi hakikat bir *kendilik* olarak tasavvur edilir. Diğer Dini bilinçler, bu *kendilik olarak hakikat* bakış açısından yoksundurlar. Bu yüzden, Hristiyanlık hakikatin en üst düzeyde ifadesidir; Kavram kendiliktir, kendini farklılaştıran ve öz belirlenim olan sürecin bütünüdür. Hristiyanlık bu öz belirlenimi şu şekilde yapar; “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh... *Özdeşlik* ve *kendinelik* sonra *duyusal olarak buradalık*... Sonra kendi cemaati ile birlikte Tanrı...”.²⁹

Bu şekilde ele alındığında Tin’in kendi özünün tam bir gerçekleşmesi ile karşı karşıyayızdır; hem bireysel öz bilinçler kendilerini ilahi olanda tanır hem de ilahi varlık kendisini onlarda somutlaştırır. Hem Tin kendisini bireylerde çözer hem de bu çözüşte sağlam bir zemin olarak kalır. Bu ikisi bir arada yürür. Tüm amaç kendisini bir kendilik olarak sunan ilahi temsil ile ortaya çıkar. Kavram hakikatin biçimidir ki bu da tüm hakikatin kendisini bir kendilik, canlı bir gerçeklik olarak algılamak demektir. Hegel bunu *Mantık Bilimi* perspektifinde Kavram bölümünde Kavramın kendisini gerçekleştirme olarak İdea biçiminde ele alır. Söz konusu olan Kavramın nesneliliğin doğrudan kurucusu olma sürecidir, nesneliliği bir tür kendilik haline sokmasıdır. İdea da bunun gerçekleşmiş halidir. Kısacası, *Mantık Bilimi*’ndeki *Kavram* bölümünün yapısının bir tekrarı ile karşılaşmamız tesadüf değildir. Hristiyanlık da o yüzden Kalkavage’ın yukarıdaki alıntıda belirttiği gibi sadece bir din değildir, ama *din olarak dindir*.

3.2. Dinsel Biçimler

Hegel için Dinin en temel tanımı şudur; “Kendi kendini bilen Tin Dinde dolaysızca kendi arı özbilincidir”.³⁰ Tin’in, bir ulusun veya halkın kendisini kendisine yansıttığı saf özbilinç olarak Din, Tin’in de en gelişmiş tanımı olur. Hegel bunu şu şekilde ifade eder; “yalnızca Tinin *edimselliği* Din tarafından kapsanmakla kalmaz, ama evrik olarak, Tin kendi kendisinin bilincindeki Tin olarak kendi için edimsel ve kendi bilincinin nesnesi olur” (Hegel, 2011: 426).³¹ Kendinin kendisine nesne oluşu ise özne ve nesne ayrımının ortadan

²⁹ Peter Kalkavage, *The Logic of Desire*, 397.

³⁰ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 425.

³¹ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 426.

kalkmasıdır. *Fenomenoloji*'nin asıl amacı da budur. Daha açık bir biçimde ifade edilirse “eğer Din Tinin tamamlanışı ise ve Tinin tekil kıpıları olarak Bilinç, Özbilinç, Us ve Tin zeminleri olarak Dine geri dönüyor ve geri dönmüş iseler, o zaman hep birlikte bütün Tinin belirli olarak varolan edimselliğini oluştururlar, öyle ki Tin salt bu yanlarının ayrımlaştırılan ve kendi içine geri dönen devimi olarak vardır”.³²

Buradan iki sonuç çıkar; ilk olarak Din, Tinin tamamlanışıdır ve ikinci olarak Tinin tüm uğrakları da Dinde tekrarlanır. Tamamlanma derken bunun Tinin kendisini dini temsilde nesnesi olarak ele almasını, tüm önceki uğrakların tekrarının Din’de tekrarlanması derken bunların Dini biçimler olarak ortaya çıkışını ifade ediyoruz. Burada, çeşitli Dinlerin farklı biçimleri ve onların en nihayetinde kendilerini bir Din’de tamamlamaları söz konusu olur. Ama ilk elde Din bölümünde ele alınan dinsel biçimler doğu dinleridir ki içine Yahudilik de dâhildir, bunların ardından Yunan-Roma dini ve en sonunda da Hristiyanlık gelir. Siep’in deyişi ile üç temel biçim vardır; bunlar “doğal”, “sanatsal” ve vahiy dini olarak ortaya çıkar.³³ Esasında dışsal olandan, en doğal olandan tinsel olana doğru bir sıralama düşünüldüğünde, yukarıda da dediğimiz gibi Tin için geçerli olan süreç Din için de geçerli olur; Bilinç, yani dışsal olanın önce geldiği yapı, özbilinç, yani bilincin kendisini ön plana aldığı yapı ve ikisinin birleşimi veya bilincin özbilinç ile özdeşliğine doğru bir geçiş... Hegel bu noktayı vurguladıktan sonra şunu söyler; “Edimsel Tin ile kendini Tin olarak bilen Tin arasında, ya da bilinç olarak ve özbilinç olarak kendi kendisi arasında yapılmış olan ayırım kendini gerçekliği içinde bilen Tinde ortadan kaldırılmıştır; bilinci ve özbilinci özdeşleşmişlerdir. Ama burada Din ilkin dolaysız olduğundan, bu ayırım henüz Tine geri dönmüş değildir”.³⁴ Doğal Din bunun dışavurumudur.

Tinin ilk edimselliği din Kavramının kendisi, ya da dolaysız olarak din ve öyleyse Doğal Dindir; bunda Tin kendini doğal ya da dolaysız bir şekil içinde nesnesi olarak bilir. İkinci edimsellik ise zorunlu olarak kendini ortadan kaldırılmış doğallığın ya da ‘kendi’nin şeklinde bilmektir. Bu öyleyse Sanat Dinidir; çünkü şekil kendini bilincin üretme etkinliği yoluyla ‘kendi’nin biçimine yükseltir ki, bu yolla bilinç nesnesinde kendi edimini ya da ‘kendi’yi görür. Son

³² Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 427-428.

³³ Ludwig Siep, *Hegel’s Phenomenology of Spirit*, Londra: Cambridge, 2014, 207.

³⁴ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 429.

olarak üçüncü edimsellik ilk ikisinin tek-yanlılığını ortadan kaldırır;
'kendi' dolaysız bir 'kendi'dir, tıpkı dolaysızlığın 'kendi' olması gibi.³⁵

Doğal Din, dolaysız bir şekil içinde kendisini nesne olarak alır, örneğin Işık gibi, ardından sanat dini özbilincin etkinliğini dışa vurur ve ilahi olanı kendi şeklinde bilir. Üçüncü olarak ise ikisi İlahi olanın doğrudan İnsan oluşunun ortaya konduğu vahiy dini ile aşılır. 'Kendi' gibi dolaysızlık da 'kendi'dir. Gerçeklik kendisini dolaysız bir kendilik biçiminde göstermiştir, Hz. İsa olarak ortaya çıkmıştır. Tüm bu süreç dikkate alındığında ortaya çıkan şey en dışsal olandan en insani olana doğru bir evrimin gerçekleştiğidir. Nasıl ki din Aklın kesinliğinin gerçekliğe dönüşmesi ise vahiy dini de gerçekliğin kendisini insani olarak tanımlar ve o şekilde tamamlar. Ama dışsal ve doğal olan da öylece basit bir nesne olamaz; "Hegel, bu gerekliliği karşılamak için, ilahi olanın ilk duysal konfigürasyonunu bir *Lichtwesen*, ışıklı bir öz olarak tanımlar".³⁶ Winfield'in da dediği gibi ışığın yayılımı az da olsa bir tinsellik içerir ve bu nedenle sıradan bir nesne değildir. Hatta Hegel bu anlamda doğal dinin Işık düşüncesinin Sokrates öncesi filozoflardan daha ileride olduğunu iddia eder; doğal bir şeyden tüm her şeyi türetmek yerine bir doğal şeyde Tinsel öz bulmak, onu ayırmak daha ileri bir adımdır, zira ikincisi insani özü doğaya indirgemez.³⁷ Daha önce de değindiğimiz gibi, Tin zaten doğayı aşma olarak ortaya çıkar, daha doğrusu doğal olarak ne görünüyorsa onu aşma çabası Tinsel olanın özüdür, çünkü Tin özgürlük olarak tanımlanır. Bundan başka, İslam ve İslam öncesi Kâbe de yine insani ve ilahi özün ifade edilemezliğini gösterir, bu nedenle İslam Hegel için Doğal Dinin sınırlarındadır: "Şeklin bu dış 'kendi'sinin karşısında kendisinde bir İç taşıdığını bildiren bir başka şekil durur. Kendi özüne geri çekilen Doğa dirimsel, kendini tekilleştiren ve deviminde kendini karıştıran türlü-lüğünü özsel-olmayan bir kılıf düzeyine indirger ki İçin örtüsüdür; ve bu İç ilk olarak henüz yalın karanlık, devimsiz bir şey, [Kâbe'deki] biçimsiz Kara Taştır". İçin bilinemezliği, saklı oluşu ile birlikte "tüm bunlar derin ama anlaşılması güç bir bilgeliğin dilinden dökülürler".³⁸

³⁵ Georg Wilhelm Hegel, *Tinin Görüngübilmi*, 430.

³⁶ Richard Dien Winfield, *Hegel's Phenomenology of Spirit A Critical Rethinking in Seventeen Lectures*, 326.

³⁷ Richard Dien Winfield, *Hegel's Phenomenology of Spirit A Critical Rethinking in Seventeen Lectures*, 327.

³⁸ agy

Sanat Dini ise kendiliği yansıtan, bir toplumu kendilik ile uzlaştırmaya çalışan etik bir toplumun ürünüdür. Bu Tin, tüm bireylere dağılır, onları kapsar. “Bu Tin yalnızca tüm bireylerin evrensel Tözü değildir; tersine, bu Töz edimsel bilinç için bilinç şeklini taşıdığı için, bu şu demektir ki bireyselleşmiş Töz bu bireyler tarafından kendi özleri ve yapıtları olarak bilinir”.³⁹ Hegel’in burada gönderme yaptığı halk Yunanlılardır. Onlar Tin’in ilk biçimini oluştururlar, burada kendilik ve gerçeklik özdeştir. Belirli bir etik düşünce etrafında şekillenmiş toplum kendisini bireyselleşmiş tözlerde, Eski Yunan Tanrılarında bulur ki bu şekilde bireyler bu tanrılarda kendi bilinçlerini bulurlar. Burada esas sorun Tinin kendi içine çekilişi ve dünyevi olandan uzaklaşması ve bireylerin bireyselliğinin olmamasıdır. Etik olan verilidir, belirli bir oluş içinde ortaya çıkmamıştır. Burada şu söylenmelidir; nasıl ki Antigone Devlet ile çekişmeye kendi özel ve bireysel özgürlüğü ile değil ama geleneğin ve yer altı tanrılarının verdiği sorumluluk ile girmişse, kardeşini gömmeyi kendi geleneği için zorunlu görmüşse, Eski Yunanlı da bu tür ödevler ve sınırlamalarla yaşar. Hegel bundan sonra şunu söyler; sanat dini bir Ustanın yapıp etmesinden daha öte bir şeydir. İlahi özü kendilik olarak ortaya koymaya çalışır; “Bu kipte şekil kendisinde ‘kendi’nin şeklini taşıyan bireysellik ve örgensiz özü onun çevresi ve konutu olarak şekil ile bağıntı içinde sunan evrensellik ayırımına bölünür” (Hegel, 2011: 442). Tekillik bir şekil ve evrensellik bir tapınak bir konut... Düz çizgiler yerine eğri çizgiler, ile Tanrının tekil biçimi birleşir, insani öz ifade edilmeye çalışılır. Ama asıl sorun bu şekilde ortaya çıkar; Tinin tözsel varlığı ve verililiği nasıl ki bireyi veya bireyselliği yok ediyorsa, aynı şey sanatçı için de geçerlidir. O da belirli bir ideal olanı şekillendirir ve bunu yaparken kendi tekiliğinden vaz geçer; “Töze ait olanı sanatçı bütünüyle yapıtına vermiş, ama belirli bir bireysellik olarak kendine yapıtında hiçbir edimsellik vermemiştir; yapıtına eksiksizliği ancak tikelliğini kendisinden dışlayarak, bedeninden vazgeçip kendini arı eylemin soyutluğuna yükselterek kazandırabilir” (Hegel, 2011: 445). Bu açıkça Tinin veya Kavramın tam bir tanımını dışlar; üretilmiş olmak üretimin kendisine içkindir... Sanat yapıtı bu uğrakta üretilmiş olmasının dolayımını unutturacak tarzda idealliğini ortaya koyar, tıpkı dolaysız Tin gibi o da bireyselleşmeye ve oluşa karşı kendi içine çekilmiş olmaktan ibarettir.

Çok kısa olarak ele aldığımız bu dinsel biçimlerden, bir başka dinsel biçime, Vahiy Dinine dönelim. Hegel’in bu konuda ilk cümlesi şudur; “Sanat Dini yoluyla Tin Tözün biçiminden Öznenin biçimine geçmiştir, çünkü sanat onun şeklini üretir ve öyleyse onda eylemi ya da özbilinci ortaya koyar” (Hegel, 2011:

³⁹ Hegel, 2011: 400.

467). Bu şu anlama gelir; artık özsel olanın kendilik olduğu kavranmıştır. Bu önemli bir geçişi dışı vurur. Sanatçının üretiminden ayrı olduğu bölünme yerine özün ve tinsel olanın saf kendilik haline geldiğini bildirir. Vahiy Dini bunu işaret eder, zira Etik tinde, Eski Yunanda kendilik yalnızca etik tözün bir ilineği idi, ama şimdi mutlak, yani her şeyi kapsayan öz olarak ortaya çıkar. Bu daha önce bahsettiğimiz bir meseleyi tekrar etmemizi gerektirir. Kavramın kendilik olarak görülüşü ile Dini ve ilahi özün kendilik olarak görülüşü burada örtüşür. Kendilik ve onun özsel oluşu öz biçimini de geride bırakır der Hegel; yani görünenin arkasında bir şey kalmaz. Her şey ifşa olmuş ve görünüşe gelmiştir. Bu tıpkı kendiliğin kendisini göstermesi ve saklı olanı veya gizi barındırmaması gibidir. Özgürlük de kendini bu şekilde açma ve gösterme veya boşaltma devinimidir. Burada bir bütün olarak Fenomenolojinin 749. paragrafına bakalım;

“Kendi” saltık özdür dediğimizde öz Kendilikte kaybolur, ona indirgenir. Ama mutlak öz kendilik olduğunda şu gerçekleşir; Kendiliğinden açıktır ki, bu ‘Kendi’ saltık Özdür önermesi dinsel-olmayan edimsel Tine aittir; ve onu anlatan şeklin Tinin hangi şekli olduğunu anımsamamız gerekir. Bu şekil aynı zamanda önermenin devimini ve bunun evrilmesini de kapsayacaktır -bir evrilme ki, “kendi’yi bir yükleme indirir ve Tözü özneye yükseltir. Bu öyle bir yolda olur ki, evrik önerme kendinde ya da bizim için Tözü Özne yapmaz, ya da yine aynı şey, Tözü Tinin bilincinin başlangıcına, doğal dine geri götürüleceği bir yolda eski durumuna koymaz; tersine, bu evrilme özbilincin kendisi için ve onun kendisi yoluyla ortaya çıkar. Özbilinç kendini bilinçli olarak teslim ettiği için, vazgeçişinde saklanır ve Tözün Öznesi olarak kalır; ama benzer olarak kendinden vazgeçmiş olduğu için, aynı zamanda Tözün bilincini taşır; ya da özbilinç kendini adayarak Tözü özne olarak ortaya çıkardığı için, Özne özbilincin asıl ‘kendi’si olarak kalır. Böylece eğer iki önermeden ilkinde tözsellikte Özne yalnızca yitiyorsa ve İkincide Töz salt bir yüklem ise, ve öyleyse iki yan her birinde karşıt bir değer eşitsizliği ile bulunuyorsa, o zaman burada ulaşılan sonuç iki doğanın birleşmesi ve içiçe geçmesidir ki, bunda ikisi de eşit değerlerle özse! oldukları gibi aynı zamanda yalnızca kıpılar olarak da bulunurlar; böylelikle Tin kendinin hem kendi nesnel Tözü olarak hem de yalm, kendi içinde kalan özbilinç olarak bilincidir (Hegel, 2011: 468).

Burada Eski Yunan tözselliğinin bir anda tözün özneye yükselişi ile bağlantılı kılınışını görürüz. Birinde kendilik özsel olur ise diğerinde öz kendiliğe indirgenir. 1) “Kendilik mutlak özdür”, özü Kendiliğe indirger: Ama *Törellik*de, bu tersine çevrilir: (2) “Mutlak öz Benliktir”. “Böylece eğer iki önermeden ilkinde tözsellikte Özne yalnızca yitiyorsa ve İkincide Töz salt bir yüklem ise”, bu tözün aynı zamanda özne olduğu düşüncesine varır. *Tinin Fenomenolojisinde* amaç da hakikati bu şekilde görmektir; “böylelikle Tin kendinin hem kendi nesnel Tözünü olarak hem de yalın, kendi içinde kalan özbilinç olarak bilincidir”. Bu aslında Hegel’in özeti ile şu şekilde anlaşılır; Tin töz olarak kendisini dışlaştırır ve özbilinç olur (Hz. İsa) ve özbilinç de kendisini dışsallaştırır evrensellik olur.

Burada Hegel’in o ünlü 17. paragrafının giriş cümlelerini hatırlayalım: “Benim görüşüme göre - ki ancak dizgenin kendisinin açıklanışı ile aklanabilir-herşey Gerçeği yalnızca Töz olarak değil, ama o denli de Özne olarak kavramaya ve anlatmaya dayanır” (Hegel, 2011:18). Bu şu demektir; yukarıdaki iki önerme de yeterli değildir, ancak iç içe geçmiş kurgusal bir önerme biçimi kazandıklarında bir anlamları olur. Tözselliğe batma da özneliğe indirgeme de yetersiz ve tek yanlıdır. Diğer bir deyişle, Spinoza tarzı bir bakış açısı özbilinci yok ederken diğeri için de, Kantçı bakış açısı için de şu söylenebilir; “düşünme olarak düşünmeye, e.d. genelde evrenselliğe sarılan karşıt görüş aynı yalınlık ya da ayrılaşmamış, devinmemiş tözselliktir” (a.g.y).

Neden bu tür bir ikilik söz konusu olsun? Sorusunun cevabını yine Hegel’dedir: “Bu Töz, özne olarak, arı yalın olumsuzluktur ve tam bu nedenle yalının ikiye ayrılışıdır; ya da karşıtlık kuran eşlenmedir ki, yine bu ilgisiz türülülüğün ve bunun karşısavının olumsuzlanmasıdır” (Hegel, 2011: 19). Tüm bu süreç öyleyse şuna işaret ediyor. Töz kendisini yalınlığından ikiye böler, özneleşir, karşıtlık kurar ve bu karşıtlıkta kendi evindedir.

4. Sonuç: Saltık Bilme ve Din

Saltık Bilme mutlağın bilinmesi değildir, bilmenin bir biçimidir. Tüm sorun burada düğümlenir. Bilmenin kendi koşullarının araştırılması en son durumda Dinin müdahil olduğu bir sonuca varır. Din dünyayı yabancılığından arındırır, onu bir kendilik olarak ortaya koyar. Tüm bu noktada esasında Kantçı eleştirinin dünyası da aşılmış olur. Bize yabancı bir dünyadan bizim için bilinebilir bir dünyaya geçeriz. Bu sayede de Bilginin gerçek ve somut koşulları karşımızda durur. Din de bu koşullardan biridir.

Ama burada bir sorun vardır. Temsilin yabancılık biçimi de Din'e dâhildir. Hegel'in ifadesiyle; "Bildirilmiş dinin Tini henüz genelde bilincinin üstesinden gelmiş değildir, ya da, yine aynı şey, edimsel özbilinci bilincinin nesnesi değildir (Hegel, 2011: 494). Başka deyişle, kendisini farklılaştıran bütün olarak, evrensel olarak kavram onda henüz yoktur. İçeriği de biçimi de temsilin idaresindedir. Yabancılık yok edilememiştir. Örneğin mantıksal bir zorunluluk olan kavramın kendisini farklılaştırması temsilde yoktur. Onun için bedenleşme geçmişte olmuş ve bitmiştir. Oysa kavramın bedenleşmesi hep şimdide varlığını sürdürür. "Dini bilinçte eksik olan, kavram ile özbilinç arasındaki ortak öz-farklılaştırıcı birliği tam olarak sergileyen bir içeriğin bilincidir" (Winfield, 2013: 367). Özetle sorun kendini farklılaştırarak var eden bilmenin bu farklılaştırmasının zorunluluğunun fark edilmemiş olmasında yatar. *Kavram kendini farklılaştırma gücü veya potansiyelidir. Din bu farklılaştırmanın farkında olmaksızın bunun bilgisidir!*

Tekrar edelim; Hegel'in kavrayışına göre din bilmenin koşulu haline getirir, zira din bizi kavranılamaz bir dünya düşüncesinden kurtarır. *Bir bakıma Kant'ın bilmenin dışına attığı din Hegel'de koşul haline gelir.* Bilme ancak bizimle aynı kumaştan olan bir dünyada mümkün olur. Hakikatin gökyüzünden bize indiği, bizim de doğal olanı olumsuzladığımız yerde başlar. Bu son cümlenin anlamı şudur; Tanrı'nın Hz. İsa'da dünyaya inmesi ve bizim de kendi sonluluğumuzu, bu dışlaşmayı ve feragati örnek olarak olumsuzlamamız ve tinsel bir cemaat fikrine ulaşmamız bilimin ve bilmenin koşuludur. Bu iki nedenle böyledir; ilk olarak bilim dünyayı ve hakikati bilinebilir olarak görmeyi gerektirir, ikinci olarak bilim toplumsal ve kolektif bir çabanın ürünüdür.

Bu iki nokta göz önüne alınırsa, Hegel, bilim ve inanç arasında uyumlu bir ikilik, diğer bir deyişle birbirlerini olumsuzlamadan denge içinde durmaları fikri yerine, dini tasavvurun bilim için koşul olduğu fikrini öne sürer. Bu noktada, modern düşüncenin Kantçı versiyonu *bilinemez* bir ufku var saydığı gibi, dini cemaati de sadece koyut olarak ele alırken, Hegel cemaat veya toplumu bilimsel bir kolektif olarak görür. Hegel'de, Kantçı bir bakış açısına göre birbirlerini olumsuzlamadan yan yana durması gereken bilim ve din, tarihselliğe dayalı bir bakış açısı sonucu birlikte ele alınır. Din bu tarihsel perspektifte bilimin somut olarak uygulanmasının koşullarını yaratır.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, Ö. Behiç (2022). *Alman İdealizminde Aşknlık ve Tarihsellik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ARDİS, B. Collins (2020). The Role of Religion in Hegel's Phenomenological Justification of Philosophical Science, B. Maykovea ve K. Westphal içinde (85-109) *The Palgrave Hegel Handbook*, USA: Palgrave Macmillan.
- BRİSTOW, W.F. (2017). Reason, Self-Transcendence, and Modernity in Hegel's Phenomenology. D. MOYAR, *The Oxford Hegel Handbook* içinde (101-126) Londra: Oxford.
- BRUAİRE, Claude (1964). *Logique et Religion Chretienne dans la Philosophie de Hegel*. Paris: Editions du Seuil.
- BUBBİO, P. Diego (2017). *God and the Self in Hegel*. New York: Suny Press.
- HEGEL, G.W.F (2006). *Tarih Felsefesi* (çev. Aziz Yardımlı) İstanbul: İdea Yayınları.
- HEGEL, G.W.F (2011). *Tinin Görüngübilmi* (çev. Aziz Yardımlı) İstanbul: İdea Yayınları.
- HEGEL, G.W.F (A2014). *Tarihte Akıl* (çev. Önay Sözer) İstanbul: Kabalıcı
- HEGEL, G.W.F. (B2014). *Mantık Bilimi* (çev. Aziz Yardımlı) İstanbul: İdea Yayınları
- KALKAVAGE, P. (2007). *The Logic of Desire*, Philadelphia: Paul Dry Books.
- MARMASSE Gilles (2008). *Penser le Réel Hegel, la Nature et l'Esprit*. Paris: Kimé
- REDDİNG, P. (2022). *Kıta Felsefesi* (çev. Kenan Mutluer) İstanbul: Say Yayınları
- SİEP, L. (2014). *Hegel's Phenomenology of Spirit* Londra: Cambridge.
- WİNFİELD, R. (2013). *Hegel's Phenomenology of Spirit A Critical Rethinking in Seventeen Lectures* UK: ROWMAN & LITTLEFIELD PUBLISHERS, INC.